

KLASİK MANTIK METİNLERİ BAĞLAMINDA MUHAMMED B. YUSUF ES-SENÛSÎ'NİN *MUHTASARU'L-MANTİK* İSİMLİ ESERİ

Ferruh ÖZPİLAVCI*

Öz

İslam dünyasında 13. yüzyıl sonrası Mantık tarihi, genel olarak şerh ve haşiyelerle gelenek oluşturuvcu metinler etrafında seyretmiş, bu bağlamda Ebherî'nin *İsâgûcî'si*, Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* ve Taftazânî'nin *Tehzîb'i* öne çıkmıştır. Bu eserlerin yanında daha çok dini ilimler odaklı farklı bir mantık geleneğinin oluştuğu Mısır-Mağrib bölgesinde ise Hûnecî'nin *Cüme'lî* ve Ahdarî'nin *Süllem'i*yle birlikte öne çıkan 'gelenek oluşturuvcu' metinlerden biri de Muhammed b. Yusuf es-Senûsî'nin '*Muhtasarü'l-Mantık*' isimli eseridir. Bu makalede, Senûsî'nin *Muhtasar'ı*, bu eserine bizzat kendisi tarafından yazılmış olan *Şerhu'l-Muhtasar fi İlmi'l-Mantık* isimli şerhi ile birlikte incelenmekte ve klasik mantık tarihi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, Mantık, 13. Yüzyıl Sonrası Mantık, Mısır-Mağrib Mantık Geleneği; Muhtasar; Muhtasarü'l-Mantık.

MUHAMMAD IBN YÛSUF ES-SENÛSÎ'S WORK NAMED '*MUHTASARU'L-MANTİK*' WITHIN THE CONTEXT OF CLASSICAL LOGIC TEXTS

Abstract

History of Logic in the Muslim World after the 13th century gathered mainly around commentaries, glosses and tradition-forming texts; and in this regard, Ebherî's *İsâgûcî*, Kâtibî's *Şemsiyye* and Taftazânî's *Tehzîb* became prominent. As for the region of Egypt-Maghreb, where a different logic tradition focusing more on religious sciences developed, some of the prominent and tradition-forming texts there were those of Muḥammad ibn Yûsuf es-Senûsî's work and commentaries being called '*Muhtasarü'l-Mantık*' along with Hûnecî's *Cümel* and Ahdarî's *Süllem*. In this article, Senûsî's *Muhtasar*, with his own commentary called *Şerhu'l-Muhtasar fi İlmi'l-Mantık*, is examined; trying to determinate its position in the history of classical logic.

Keywords: Muḥammad ibn Yûsuf es-Senûsî, Logic, Logic after the 13th century, Egypt-Maghreb Logic Tradition; Mukhtasar, Mukhtasar al-mantîq.

Makalenin Dergiye Ulaştığı Tarih: 26.09.2015; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 11.11.2015

Giriş

Özellikle Kelam-Akâid ile ilgili yazmış olduğu eserlerle meşhur olan ve Kuzev Afrika'da hicri 9. yüzyılın (m. 15. yy.) müceddidleri arasında kabul edilen

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-mail: ferruhoz@gmail.com

Ebü Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ömer b. Şuayb es-Senûsî el-Hasenî et-Tilimsânî¹, günümüzde Cezayir'in batısında bulunan Tilimsan'da 1434 (?) yılında doğmuş² ve ömrünün büyük çoğunluğunu geçirmiş olduğu bu yerde 1490 (h. 895) yılında vefat etmiş büyük bir âlim ve sufidir. İslami ilimlerin hemen hemen hepsinde eserler vermiş olan Muhammed b. Yusuf es-Senûsî, özellikle 'Âkâidü's-Senûsî olarak anılan bir takım Eş'arî itikat kitaplarıyla öne çıkmış, bunun haricinde hadis, tasavvuf, tefsir ve fıkıh gibi dini ilimlerle birlikte mantık alanında vermiş olduğu eserleriyle de Mağrip ve Mısır bölgesi âlimleri üzerinde etkisini sürdürmüştür.³ *Ümmü'l-Berâhîn* adıyla da bilinen *el-'Akîdetü's-Suğrâ* isimli eseri, Batı Afrika ülkeleri, Nijerya ve Mali'nin yanı sıra Malezya ve Endonezya gibi uzak doğu ülkelerinde uzun süre ders kitabı olarak okutulan Senûsî'nin bazı eserleri, Ezher üniversitesi ve Fas'taki bazı eğitim kurumlarında halen okutulmaktadır.⁴

Şerh ve haşiye tarzındaki teliflerin daha çok görüldüğü 13. yüzyıl sonrası ilim dünyasında özellikle itikad-kelam alanında belli eserler, İslam dünyasında oldukça etkili ve belirleyici olmuş, adeta bu eserler etrafında, pek çok âlimin katkı sunduğu bir şerh-haşiye geleneği oluşmuştur. Bu bağlamda Senûsî'nin 'Akâidü's-Senûsî olarak atıf yapılan *el-Mukaddime fi't-Tevhîd*, 'Akîdetü ehli't-Tevhîd es-Suğrâ', 'Akîdetü ehli't-Tevhîd el-Vustâ ve 'Akîdetü ehli't-Tevhîd el-Kübra isimli eser grubunu, benzer şekilde revaç görmüş olan Ömer en-Nesefî'nin (ö. 1149) 'Akâid, Nasîruddin Tûsî'nin (ö. 1274) *Tecridü'l-'Akâid* ve *Kavâidü'l-'Akâid* ve Adûdiddin el-İcî'nin (ö. 1355) *el-'Akâidü'l-Adûdiyye* isimli eserleriyle karşılaştırdığımızda şerh, haşiye, talik, tetimme, hulasa vb. tarzlarda farklı âlimlerin hakkında kaleme almış oldukları müstakil eserler bakımından yaklaşık seksen bir eser ile 'Akâidü's-Senûsî'nin en fazla rağbet gören itikad-kelam eseri olduğu görülmektedir.⁵

- 1 Muhammed Aruçi, "Senûsî, Muhammed b. Yusuf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 36, s. 534-535.
- 2 Muhammed es-Senûsî'nin, vefat tarihinde ittifak edilmesine rağmen ne zaman doğduğu hakkında farklı görüşler vardır. *El-Mevâhibü'l-Kudsîyye fi'l-Menâkibî's-Senûsîyye* isimli eseri ile hocasının hayatı hakkında bilgi veren en yakın talebesi Muhammed b. Ömer el-Mellâlî (ö. 1492), hocasının vefatından yaklaşık iki yıl önce 55 yaşında olduğunu kendisine söylediğini rivayet eder. Bak., Muhammed b. Ömer el-Mellâlî, *El-Mevâhibü'l-Kudsîyye fi'l-Menâkibî's-Senûsîyye*, yazma, el-Mektebetü'l-Vataniyye el-Cezâiriyye, no. 1705, 294. vr. Buna göre 9 Mayıs Pazar günü 1490 (hicri 18 Cemâziye'l-ahir, 895) yılında vefat ettiği bilinen Senûsî'nin, 1434 (h. 838), yılında doğmuş olması gerekir. *Neylü'l-İbtihâc* ismiyle yazmış olduğu tabakât kitabının Senûsî kısmında, Mellâlî'nin bu eserinin özeti veren Ahmed Baba et-Tinbukti (ö. 1627) ise Mellâlî'nin, İmam Senûsî'nin 63 yaşında vefat ettiğini söylediğine dair bazı âlimlerin kayıtlarını gördüğünü ifade eder. Buna göre ise doğumu 1428 (h. 832) olacaktır. Bak., Ahmed Baba et-Tinbukti, *Neylü'l-İbtihâc bi Tatrîzî'd-Dibâc*, Trablus 1989, s. 570. İbn Meryem'in (ö. 1605'den sonra) rivayetine göre Senûsî'nin doğumu hicri 830'dan (miladi 1427) sonradır. Bak., Mâhi Kunduz, *Tercemetü'l-İmâm Ebi Abdillâh es-Senûsî et-Tilimsânî ve Tahkîku Ba'zı Resâilîhi*, Tilimsan 2011, s. 14.
- 3 Mâhi Kunduz, çeşitli tabakat kitapları ve yazmalardan hareketle Senûsî'nin farklı alanlarda yazmış olduğu 54 adet eserini tespit etmiştir. Bak., M. Kunduz, *a.g.e.*, s. 56-67. Bunlardan en ilgi çekici olanları akli ilimler sahasında meşhur tabip ve filozof İbn Sinâ'nın (ö. 1037) *Urcuze fi't-Tib* isimli eserine yazmış olduğu şerhtir. Bunun haricinde Senûsî'nin, *el-Mücerrebât fi't-Tib*, *Tefsîru Müfredâtı Tıbbîyye*, *Şerhu Kavlihi Sallallâhu Aleyhi ve Sellem "el-Mî'detu Beytu'd-Dâi ve'l-Hımyetu Re'su'd-Devâi"* ve *et-Tıbbî'n-Nebevî* isimli tip eserleri bulunmaktadır. Bak., *a.g.e.*, s. 66-67.
- 4 Aruçi, *a.g.m.*, s. 535.
- 5 <http://islamsci.mcgill.ca/RASI/docs/pipdi.htm#dd28>. (Erişim 04.09.2015) Robert Wisnovsky'nin yürütücülüğünde Kanada McGill Üniversitesi tarafından gerçekleştirilen, 1100-

Mantık alanında da benzer şekilde gelenek oluşturuvcu etkili eserler kaleme alınmıştır. Hiç kuşkusuz bunların en başında Esîruddin Ebherî'nin (ö. 1264) *Îsâgûcî'si*, Necmeddin Kâtibî'nin (ö. 1276) *Şemsiyye'si* ve Sadeddin Taftazânî'nin (ö. 1389) *Tehzîbu'l-Mantık*'ı gelmektedir.⁶ Bunlardan sonra Sirâcuddin Urmevî'nin (ö. 1283) *Metâliu'l-envârı*, Abdurrahman Ahdarî'nin (ö. 1575) *Süllemu'l-Murevnik'i* ve Muhibbullah el-Bihârî'nin (ö. 1707) *Süllemu'l-Ulûm'u* da şerh ve haşiyelerle kendilerini takip ettiren önemli mantık eserleri olmuşlardır.⁷ Zikredilen ilk üç eser, İslam dünyasının genelinde ve Osmanlı'da etkili iken, mantık çalışmaları bakımından bazı bölgelerde meşhur olan eserler, müellifin yaşadığı yere, meşgul olduğu diğer ilimlere, itikadî veya fikhî mezhebine göre farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Hindistanlı Hanefî bir fakih olan Muhibbullah el-Bihârî'nin mantık eserinin, İslam dünyasında bilinse dahi daha çok Hindistan-Pakistan ve Orta Asya bölgesinde revaç bulduğu görülmektedir. Yine bu bölge âlimlerinin, Taftazânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık*'ına da nisbeten daha fazla ilgi gösterdikleri, bu eser üzerine yazmış oldukları şerh-haşiye çalışmalarından anlaşılmaktadır.⁸

a. Mantık Geleneğinde Muhtasaru'l-Mantık

Benzer şekilde Kuzey Afrika olarak atıfta bulunabileceğimiz Mısır ve Mağrib bölgesinde de mantık ilmi açısından farklı eserlerin, hem üzerlerine yapılan şerh ve haşiyeler hem de mantık çalışmalarında kendilerine yapılan atıflar ve muhataplıklar bakımından farklılık arz ettiği görülmektedir. Bu açıdan İbn Haldun'un da zamanının talebeleri arasında yaygınlığına dikkat çektiği,⁹ Mısır'da kâdilkudâtlık yapmış olan Şafîî fakih Efdaluddin Hûnecî'nin

1900 yılları arası klasik sonrası İslam Felsefesi veri tabanının (The Post-classical Islamic Philosophy Database Initiative-PIPDİ) tespitlerine göre Senûsî'nin bu dört eserine, başta Senûsî'nin her birine yazmış olduğu şerhler olmak üzere başka âlimlerin kaleme almış oldukları toplam 81 adet şerh, haşiye, muhtasar, talik, tetimme vb. tarzlarda eser tespit edilmiştir. Bunlardan üçü *Mukaddime*, atmış beşi '*Akâdetü's-Suğrâ*, beşi *Vustâ* ve sekizi *Kübâra* eserleriyle ilgili yazılmıştır. Neseî'nin '*Akâid*'iyle ilgili 58, Tûsî'nin *Tecrid*'iyle ilgili 47 ve İcî'nin '*Âkâid*'i ile ilgili ise bu şekilde kaleme alınan 51 adet eser tespit edilmiştir.

- 6 Şerh-haşiye şeklinde bu eserlere dair pek çok çalışma yapılmıştır. Mantık tarihi boyunca yaklaşık olarak *Îsâgûcî*'ye dair 77, *Şemsiyye*'ye dair 76 ve *Tehzîbu'l-Mantık*'a dair 68 eser kaleme alınmıştır. Bak., *a.g.y.*
- 7 Bu mantık eserleri de ilgiyle karşılanmış, sonrasında yaklaşık olarak *Metâli*'ye dair 24, *Süllemu'l-Murevnik'e* dair 24 ve *Süllemu'l-Ulûm'a* dair 34 adet şerh-haşiye türünden eser yazılmıştır. Bak., *a.g.y.*
- 8 Hiindistan-Pakistan bölgesi âlimlerinin, diğer gelenek oluşturuvcu mantık eserlerine nisbeten daha fazla *Tehzîbu'l-Mantık* eserine şerh-haşiye çalışmaları yaptıklarını gözlemliyoruz. Bu âlimlerden bir kısmını şöyle zikredebiliriz: Mîr Zâhid el-Herevî (ö.1689), Mubârek el-Fârûkî Gûpâmûî (ö. 1748), Hâsan b. Kadî Gulâm el-Leknevî (ö. 1783), Abdulaliyy el-Leknevî (ö. 1819), Abdurrahman el-Hindî (ö. y. 1688), Osmânî el-Gucarâtî (18 yy.), Burhâneddin Lâr Muhammed el-Pattânî el-Hindî (ö. y. 1606) vd. Bak., *a.g.y.*
- 9 İbn Haldun, *el-Mukaddime*, (nşr. Halil Şahhâde), Beyrut 2001, c. 1, s. 647. İbn Haldun burada Hûnecî ve meşhur eseri '*el-Cümel*' ile ilgili şöyle der: "Zamanımızda şark halkı Hûnecî'nin kitaplarına itimâd etmektedir. Onun bu san'ata dâir *Keşfu'l-Esrâr* isimli uzun bir eseri vardır. Yine bu sanatta, öğretim açısından güzel olan *Muhtasaru'l-Mucez* adıyla özet bir eseri; sonra dört varak kadar çok daha özet *Muhtasaru'l-Cümel* isimli eseri vardır. Bu son kitapta, mantık fenninin özünü ve asıllarını ortaya koymuştur; dolayısıyla zamanımızın öğrencileri onu ellerinden düşürmemekte ve ondan faydalanmaktadırlar."

(ö. 1248) *el-Cümel fi'l-Mantık* isimli eseri, Senûsî'nin *Muhtasarü'l-Mantık*'ı ve yine yukarıda zikredilen, Mağribli Malikî bir âlim olan Ahdarî'nin *Süllemü'l-Murevnik* isimli manzum eserinin, bu bölgede daha fazla öne çıktığı görülmektedir. Mısırlı-Mağribli âlimler arasında bu eserler dışında yine örneğin *İsâgûcî* eseri meşhur olsa da daha çok onun, Mısırlı Şafîî bir âlim olan Zekerîyya Ensârî (ö. 1520) tarafından yapılan şerhi revaç bulmaktadır.¹⁰ İşte bu bölgenin mantık ilmi geleneği içinde büyük bir kelam, hadis ve tasavvuf âlimi olarak Senûsî'nin kaleme almış olduğu *Muhtasarü'l-Mantık* isimli eseri de önemli bir yer tutmakta; dolayısıyla da inceleme ve karşılaştırmalı bir değerlendirilmeye ihtiyacı duymaktadır.

Osmanlı âlimlerinden farklı olarak Mısır-Mağrib bölgesi mantıkçılarındaki mantık ilmine salt mantık ilmi olarak değil daha çok dini ilimlere bir aracı olması bakımından yaklaşılmış ve bu bağlamda mantık ilminin dini açıdan konumu, caizliği meselesi¹¹ kısa manzum bir eser olan Ahdarî'nin *Süllem*'inde bile dört mısra olarak yer bulabilmiştir.¹² Dolayısıyla bu âlimlerin ortak bir vurgusu da doğrudan veya dolaylı dini ilimlere hizmet etmeyen, salt mantık veya felsefî açıdan mantık konularını genişleterek ele alan kitaplara yönelik mesafeli duruştur. Ortaya konan mantık eserlerine yansıyan bu yaklaşımın, Osmanlı mantıkçıları arasında pek rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Zira marjinal bir hareket olarak kalmış olan Kadızadeler hariç Osmanlı ilim ve kültür havzası içerisinde mantık ilmine karşı dinen olumsuz bir tavır sergileyen veya en azından bu konuyu dile getirme ihtiyacı hisseden pek fazla kimse olmamıştır.¹³ Ancak nihayetinde Mısır ilim geleneği ile ilişkiler bağlamında bu yaklaşımın, 18-19. yüzyıllara doğru Osmanlı ilim geleneğindeki klasik mantık çalışmalarının mahiyetini etkilediği söylenebilir.

- 10 Senûsî'den başka Hünecî'nin *el-Cümel*'ine şerh yazan âlimlerin çoğunluğu bu bölgedendir. Bunlardan Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf et-Tilimsânî (ö. 1370) ve Muhammad b. Merzûk el-Uceymî et-Tilimsânî (ö. 1438) de Senûsî gibi Tilimsanlıdır. Yine Zekerîyya Ensârî'nin *İsâgûcî* şerhine yazılan ona yakın haşiyenin hemen hepsi bu bölge âlimleri tarafından yapılmıştır. Ayrıca manzum bir eser olması hasebiyle Osmanlı'da da rağbet gören Ahdarî'nin *Süllem*'i üzerine yazılan eserlerin çoğunluğu bu bölge âlimleri tarafından kaleme alınmış, en meşhur şerhi ise Ezher Şeyhi Ahmed b. Abdülmun'im ed-Demenhûrî (ö. 1778) tarafından yazılmıştır. Bak., Ahmed b. Abdülmun'im ed-Demenhûrî, *İzâhu'l-Mübhem min Me'ânî's-Süllem*, (neş., Abdulcelil Atâ), Dimeşk 1993.
- 11 Mantık ilmiyle ilgili 'fetva' seviyesinde haramlık, caizlik veya farziyet şeklindeki tartışmanın seyri için bak., Ferruh Özpilavcı, "Mantık ve Dini İlimler: Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Arap Dili", *Mantık Araştırmaları I*, Isparta 2013, s. 62-70.
- 12 Ahdarî, meşhur manzum eseri *Süllemü'l-Mürevnik*'in 15.-18. mısralarında meseleyi kısaca şöyle özetler:
 "Onunla (mantıkla) iştigalin caizliğindeki ihtilaf, üç görüş üzeredir:
 İbn Salah ve Nevevî onu haram kılmış, bazıları da onun bilinmesi gereklidir demiştir.
 Meşhur sahih (üçüncü) görüş ise kâmil kariha sahibi için onun caiz olduğudur.
 Kitap ve Sünneti mümarese eden için, onunla doğruya ulaşmak üzere!"
 Bak., Demenhûrî şerhi içinde, *İzâhu'l-Mübhem min Me'ânî's-Süllem*, s. 1.
- 13 Khaled el-Rouayheb, "Sunni Muslim Scholars on the Status of Logic, 1500-1800", *Islamic Law and Society*, vol. 11, no. 2 (2004), s. 222.

b. Senûsî'nin Mantık Eserleri

Talebesi Mellâlî'nin kaydettiği, günümüze ulaşan ya da ulaşmayan, tamamlanmış ya da yarım kalmış bir şekilde Senûsî'nin, pek çok mantık eseri kaleme aldığı bilinmektedir. Senûsî'nin en önemli mantık eseri olan *Muhtasaru'l-Mantık* ve şerhi hakkında detaylı incelemeye geçmeden önce onun mantıkla ilgili diğer eserleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

1- *Şerhu İśâgûcî*: Senûsî'nin *İśâgûcî*ye şerh yazdığı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁴ Ancak Tunus Milli Kütüphanesinde¹⁵ bir, Cezayir Milli Kütüphanesinde¹⁶ ise iki nüshası kayıtlarda geçen bu şerhin, Ebu'l-Hasan İbrahim b. Hasan el-Bikâî eş-Şafî'nin (1406-1480; 809-885h.) *Tetmîmu İśâgûcî* isimli eserine yapılmış bir şerh olduğu anlaşılmaktadır. Bikâî'nin *Tetmîm* ya da *İtmâmu İśâgûcî*'si, Ebherî'nin meşhur *İśâgûcî*'sinin, ifadeler aynen korunup, bazı yerlerde kısa cümlelerin veya örneklerin eklenmesiyle biraz genişletilerek yeniden telif edilmiş halidir. Senûsî'nin doğrudan Ebherî *İśâgûcî*'si üzerine değil de yine kendisi gibi din âlimliği vasfıyla öne çıkmış olan Bikâî'nin *İśâgûcî* 'tetmîmi' üzerinden şerh yazması da dikkat çekicidir. *Tetmîmu İśâgûcî*, Bikâî'nin eserlerinin bulunduğu Şehid Ali Paşa koleksiyonu, 2804 numaralı külliyyatın beşinci eseri olarak 42a-49b varakları arasında yer almakta;¹⁷ bir nüshası Fazıl Ahmed Paşa, no. 818, 250b-255b varakları arasında¹⁸, bir nüshası da Şam Esed Kütüphanesi, no. 14114'da bulunmaktadır.¹⁹ Nitekim talebesi Mellâlî, Senûsî'nin bu şerhinin, Bikâî'nin *İśâgûcî*'si üzerine olduğu, hacminin büyük, ilminin de çok olduğunu ifade eder.²⁰

2- *Şerhu Muhtasari İbn Arefe fi'l-Mantık*: Senûsî, Tunuslu Malikî fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Arefe el-Vercâmî'nin (ö. 803/1401) *el-Muhtasaru'l-Mantık* eserine geniş bir şerh yazmıştır.²¹ Senûsî, İbn Arefe'nin sözlerinin

- 14 Mellâlî, *El-Mevâhibu'l-Kudsiyye*, vr. 291; Mellâlî'nin bu eserinin özeti olan eser: Ahmed Baba et-Tinbukti, *el-Mefâtihu'l-Kudsiyye fi'l-Menâkibi's-Senûsiyye*, Freiburg Üniversitesi Kütüphanesi, MS 381, microfilm no41/2, vr. 19a; a.mlf., *Neylü'l-İbtihâc*, s. 571; Brockelmann, *Supp.*, I, 842.
- 15 Tunus Milli Kütüphanesi, no. 4157; bak., Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, "es-Senûsî et-Tilimsânî El-Câmî beyne Ulûmi'l-Bâtin ve'z-Zâhir: Musannefâtühül-Mahtûta ve Emâkinü Vücûdihâ", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Türâs*, VI/22-23, Dübey 1419/ 1998, s. 145.
- 16 Cezayir Milli Kütüphanesi, no. 1307-1382; bak., Mahi Kunduz, *Tercemetü'l-İmâm Ebî Abdillâh es-Senûsî*, s. 62.
- 17 Müellif hayattayken h. 865 (m. 1460) tarihinde, müellif hattından istinsah edildiği belirtilen bu nüshadan başka bu mecmuada yine Bikâî'nin, Ebu Abdullah b. Merzuk et-Tilimsânî'nin *Kitabu nazmî'l-Hüneci* isimli Hüneci'nin meşhur eseri *Cüme'l*'in manzum haline yapmış olduğu *Tahrir* çalışması bulunmaktadır. Bak. Şehid Ali Paşa koleksiyonu, no. 2804, vr. 52a-59b.
- 18 Bu mecmuanın son eseri olan *Tetmîmu İśâgûcî*'den önce Senûsî'nin üç eseri bulunmaktadır: 1- *Nebzetü't-Tevhid el-Muhrice fi Şerhi'l-'Akidedi's-Senûsiyye*, 1b-44b vr.; 2- *Şerhu'l-Mukaddimeti's-Senûsiyye*, 45a-78b vr.; 3- *Umdetu Ehli't-Tevhid ve't-Tesdid fi Şerhi 'Akidedi Ehli't-Tevhid*, 80b-208b vr.
- 19 Hayrullah eş-Şerif, "Mukaddime", İbrahim b. Ömer el-Bikâî, *el-Kavlu'l-Müfid fi Usûli't-Tecvid*, isimli eserin girişinde, Beyrut 1995, s. 8.
- 20 Tinbukti, *el-Mefâtihu'l-Kudsiyye*, vr. 19a; a.mlf., *Neylü'l-İbtihâc*, s. 571.
- 21 Tinbukti, *el-Mefâtihu'l-Kudsiyye*, vr. 19a; a.mlf., *Neylü'l-İbtihâc*, s. 572; Abdullah Muhammed el-Habeşi, *Câmîu's-Şuruh ve'l-Havâşi*, Ebüzabî, el-Mecme'u's-Sekâfi, 1425/2004, c. 3, s. 1624; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-Nürî'z-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, c. 1, Kahire 1349/1930, s. 266.

genelde zor olduğunu, özellikle de bu muhtasarda daha zor olduğunu ifade eder. İbn Arefe'nin ifadelerindeki zorluklar nedeniyle bu mantık muhtasarının kendisini oldukça yordüğünü belirten Senûsî, şerhini sakın zamanlarda yaptığını ve metnin büyük bir kısmını şerh ettiğini söyler.²² Kaynaklar bu şerhten bahsetse de yazmasına dair kayda pek rastlanmamaktadır.²³ Şerhin, Fas'ta el-Hizânetü'l-Melikiyye el-Hasaniyye no. 9108'de kayıtlı bir nüshası²⁴, Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet Hazinesi no. 1977'de²⁵ ve Ragıp Paşa Kütüphanesi no. 904'de²⁶ kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır. Senûsî, mantık alanında muhtasar şeklinde, gördüğü en nitelikli ve toplayıcı telifin İbn Arefe'nin muhtasar olduğunu belirterek şerhine başlar ve hacmi küçük olan esere geniş bir şerh yazar; ancak yine de muhtasarın sonundan üçte birlik bir kısmı daha şerh edilmemişken, şerhini tamamladığını ifade eder.²⁷

3- *Şerhu Cümeli'l-Hünci fi'l-Mantık*: İbn Haldun'un da yaygınlığına atıfta bulunduğu Hünci'nin meşhur mantık muhtasarı *el-Cümel* isimli eserine Senûsî'nin de şerh yazdığı kaynaklarda geçer.²⁸ Talebesi Mellâli, hocasının elinde kendi el yazısıyla söz konusu şerhten bazı parçalar gördüğünü, ancak onu tamamlayıp tamamlamadığını bilmediğini ifade eder.²⁹ Ancak yazma nüshasına dair bir kayda rastlanmamaktadır.

22 Tinbüktî, *a.g.e.*, s. 572.

23 Senûsî'nin eserlerini ve yazmalarının bulunduğu yerleri tespit etmek üzere geniş bir makale çalışması yapan Ahmed Abdülkâdir, Senûsî'nin 79 adet eserini tespit ederken, İbn Arefe'nin bu eserine şerhinden bahsetmemekte, ancak 44. eser olarak "*Şerhu Muhtasarın fi İlmi'l-Mantık li Müellifin Mısıriyyin*" isimli eseri zikretmekte ve bir adet yazma nüshasından bahsetmektedir. Büyük bir ihtimalle eser İbn Arefe'nin mantık muhtasarına Senûsî tarafından yapılan şerhtir. Bak., Abdülkadir Ahmed, *a.g.m.*, s. 147. İbn Arefe'nin, h. 793'de (m. 1391) gittiği hac dönüşünde Kahire'de ders verdiği, Mısır Sultanı Melik Zâhir'den (Zahir Seyfeddin Berbuk, ö. 1399) ilgi gördüğü kaynaklarda geçmektedir, bak. <http://www.azahe.net/showthread.php?t=1136>. (Erişim 04.09.2014) Ayrıca Senûsî'nin 55 tane eserini tespit eden Mahi Kunduz da, tabakat kaynaklarına dayanarak 27. eser olarak bu İbn Arefe şerhinden bahsetmekte, ancak herhangi bir yazma nüsha kaydı vermemektedir. Bak., Mahi Kunduz, *a.g.e.*, s. 62.

24 Ahmed Abdülkâdir, *a.g.m.*, s. 147.

25 Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1966, c. 3, s. 696-7. Topkapı Emanet Hazinesi no. 1977'de kayıtlı olan eser, h. 1120 (m. 1708) istinsah tarihli, 96 varaklık bir nüshadır.

26 Ragıp Paşa Kütüphanesi no. 904'de kayıtlı olan bu nüsha da, h. 1159 (m. 1746) istinsah kayıtlı, 207 varaktan oluşan güzel bir nüshadır. Şarihin ismi zikredilmese de Topkapı nüshasıyla örtüşmektedir.

27 Senûsî, *Şerhu Muhtasarı İbn Arefe fi'l-Mantık*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 904, vr. 1b, 207b. *Câmi'u's-Şurûh*'da İbn Arefe'ye ait Ferâiz'e dair bir muhtasardan ve bu muhtasara Senûsî tarafından yapılan şerhten bahsedilmiştir. Ancak eserin mantık muhtasarı olması gerekir, yanlışlıkla ferâize dair eserler arasında zikredilmiş gözükmektedir. Bak., Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-Şurûh ve'l-Havâşî*, c. 3, s. 1624.

28 Brockelmann, *Supp.*, II, 355; Abdülkâdir Ahmed Abdülkâdir, *a.g.m.*, s. 145.

29 Tinbüktî, *Nejtü'l-İbtihâc*, s. 572.

4. Senûsî'nin Muhtasarü'l-Mantık³⁰ İsimli Eseri

Senûsî'nin Mısır-Mağrib bölgesinde yaygınlık kazanmış olan *Muhtasarü'l-Mantık* eseri ve buna yazmış olduğu kendi şerhinin müellif nezdindeki konumunu göstermesi açısından onun mantıkla ilgili diğer çalışmaları hakkında kısaca bilgi verdik.

Senûsî, *Îsâgûcî* ve *Cümel* gibi gelenek oluşturucu metinlerin yanında kendi telifi olarak *Muhtasarü'l-Mantık* isimli bir mantık özeti telif etmiş ve bu eseri de aynı şekilde şerh ve haşiyelerle takip edilen ana metinlerden biri haline gelmiştir. Osmanlı ve İslam dünyasından biraz farklı gelişen Mısır-Mağrib mantık geleneğinde bu metin ve metin dolayısıyla Senûsî de mantık otoriteleri arasında zikredilir olmuştur. Bu bölgede üretilen Senûsî sonrası mantık metinlerinde bu durum açıkça kendini göstermektedir.

Nitekim bu bölge mantıkçılarında İbn Salah (ö. 1245), İmam Nevevî (ö. 1277) ve Senûsî'nin çağdaşı olan Celâleddin Suyutî (ö. 1505) gibi âlimlerin mantık aleyhine vermiş oldukları fetvaların tartışıldığı görülmektedir.³¹ Bir yanda "bu ilmi bilmeyenin ilmüne itibar olunmaz" diyen Gazzâlî³² gibi bir otoritenin yaklaşımı mantığın farz olduğu düşüncesini doğururken, diğer taraftan yukarıda zikredilen âlimlerin onu haram görmesi, zihinleri bir orta yol bulmaya sevk etmiştir. Bu noktada Vehhabî-Selefî akımın hakim olduğu 20. yüzyılın başlarına kadar genel kabul gören çözüm, mantığın, dine hizmet noktasında değer kazandığı; dinî hassasiyeti olan, inanç açısından tabiatı-ahlakı sağlam kişiler için caiz olduğu; özellikle dinî ve doğru akideyi savunmak ve hüküm vermek durumunda olan âlimler için bu ilmin söz konusu olabileceği; dolayısıyla 'farz-ı kifaye' kabilinden telakki edilmesi gerektiği şeklinde olmuştur³³. Bu iki görüşü telif etmenin ikinci bir yöntemi olarak bazı âlimlerce haram denilen mantığın aslında felsefeyle karışmış mantık olduğu; dolayısıyla felsefeye karışmamış âlimlerin ve mantık eserlerinin meşru ve caiz olduğu fikri ileri sürülmüştür. İşte bu noktada caiz ve meşru görülen âlimler arasında Senûsî özellikle yer almaktadır. Ahdarî'nin *Süllem*'ine şerh yazan Mısırlı âlim Ahmed el-Mallâvî'nin bu bağlamdaki ifadeleri dikkat çekicidir: ³⁴ "Felsefeyle karışmamış mantığa gelince; işte bu kitapta

30 Brockelmann, *GAL*, II, 325.

31 Ferruh Özpilavcı, *a.g.m.*, s. 65; Khalid Rouveyhib, *a.g.m.*, s. 215-216.

32 Gazzâlî, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Bulak Matbaası, Mısır 1322, s. 10; *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, (çev. Yunus Apaydın), Kayseri 1994, c. 1, s. 11. Ayrıca bak., Ferruh Özpilavcı, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantık Tarihi açısından Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 7, Cilt 7, Sayı 13 (145-158), s. 146.

33 Mısır doğumlu Mekke'li kadî İbn Hacer el-Heysemî (ö. 1566), mantık aleyhine verilen fetvaya karşı bir fetvasında İbn Salah'ın mantığı yasaklarken 'Felsefecilerin Mantığını' düşündüğünü söyler; ayrıca Gazzâlî'yi de değerlendirerek mantığın ümmetin her bireyini bağlayan bir farz hükmünde değil de dinî ilimlere hizmet bağlamında farz-ı kifaye kabilinden olduğunu ileri sürer. Bu noktadaki Mısırlı Kadî Şihâbuddin Ahmed er-Remlî'nin (ö. 1550) mantığın akl-ı selim sahibi, Kur'an ve Sünnet'e bağlı olduğuna güvenilen kişi için caiz olduğu görüşü de dikkat çekicidir. Bak., Khalid Rouveyhib, *a.g.m.*, s. 216-217.

34 Ahmed el-Mallâvî, *Şerhu's-Süllem*, (*Hâşiye ala's-Şerhi's-Süllem* ile birlikte), Kahire, el-Matba'a el-Ezheriyye, 1319/1901, s. 36-37.

(Süllem), **Senûsî**'nin *Muhtasar*'ında, İbn Arefe'nin *Muhtasar*'ında, Esîrüddin Ebherî'nin 'Îsâgûcî' diye isimlendirilen risalesinde; Kâtibî'nin, Hüneci'nin ve Sadeddin'nin (Taftazânî'nin) çalışmalarındaki mantığın caiz olduğuyla ilgili bir anlaşmazlık yoktur."³⁵

Ezher Şeyhi olan âlim Demenhûrî'nin ifadeleri de benzer şekildedir:

"Bu ihtilaf, *Beyzavî'nin (ö. 1282) Tevâliu'l-Envâr'ı gibi felsefecilerin ifadeleriyle karışmış olan mantıkla ilgilidir. Senûsî'nin Muhtasar'ı, Şemsiyye ve bu kitap (Süllem)'deki gibi karışmamış olanlar ile meşgul olmanın caiz olduğuyla ilgili bir ihtilaf yoktur. Gerçekte bunu çalışma ve öğretmenin farz-ı kifaye olarak görülmesi gerekir, zira farz-ı kifaye olarak görülen sapkın görüşlere cevap vermek buna dayanmaktadır.*"³⁶

Bu ifadelerden açıkça anlaşılacağı üzere Senûsî ve onun mantık *Muhtasar*'ı daha sonra Mısır-Mağrib bölgesi âlimleri açısından meşruiyet kaynağı, otorite bir mantık metni haline gelmiştir.

4.1. *Muhtasar*'u'l-Mantık Yazmaları

İlk defa matbu olarak 1912'de yayınlanan³⁷ bu risale, Mâhî Kunduz tarafından *Tercemetü'l-İmâm Ebî Abdillâh es-Senûsî et-Tilîmsânî ve Tahkîku Ba'zî Resâilîhi* isimli eserin içinde³⁸ neşredilmiştir. Tam bir edisyon kritikli neşri yapılmamış olan bu eserin, en son neşirde zikredilen nüshalarından başka tespit edilebilen nüshaları şunlardır:

a- Kıbrıs yazmaları II. Mahmud koleksiyonu 896/3 numaralı ciltte yer alan nüsha, 61b-64a varakları arasındadır.³⁹

b- Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ Melik Abdullah b. Abdülaziz Yazma Kütüphanesi 20549/1 numarada yer alan nüsha 9 varaktır.⁴⁰

c- Mektebetü'l-Mescid'in-Nebevi Kütüphanesi 5337/17 kontrol numarasında yer alan nüsha 7 varaktır.⁴¹

35 Khalid Rouveyhip, *a.g.m.*, s. 227.

36 Ahmed ed-Demenhûrî, *Îzahu'l-Müphem min Me'ani's-Süllem*, s. 31-32.

37 Muhammed Yusuf es-Senûsî, *Muhtasar*'u'l-Mantık, (Neş., Muhyiddin Sabri el-Kürdî, Celâluddîn el-Kürdî), Matba'atu's-Sa'âde, Mısır 1330/1912, 24 s.

38 Mâhî Kunduz, *Tercemetü'l-İmâm Ebî Abdillâh es-Senûsî et-Tilîmsânî ve Tahkîku Ba'zî Resâilîhi*, Tilîmsan 2011, s. 161-182. Bu neşirde Tilîmsan'daki, Mektebetü's-Sâneviyyetü'd-Doktor İbn Avde b. Zerecb, no. 14'deki bir nüshaya dayanıldığı ifade edilmekte ayrıca eserin başka nüshalarına dair bilgi de zikredilmektedir: Mektebetü'l-Vataniyye el-Cezâiriyye, no. 1382, 1409, 1426; Riyad, Merkezü'l-Melik Faysal, no. 364. Bak. *a.g.e.*, s. 164.

39 Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Mustafa Haşim Altan, *Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu*, İstanbul, 1995, s. 483 (Katalogda nüsha 890. sırada bulunmaktadır). Nesih hatla 25 satır olarak yazılmıştır. Müstensihî Muhammed b. Musa b. Ali en-Nekkârî olup istinsah tarihi hicri 14 Cemâziye'l-Evvel 1099 tarihlidir.

40 Nesih hatla yazılan nüshanın sonunda bir bölüm karalanmış olup nüshada müstensih veya istinsah bilgisi bulunmamaktadır. Bak., <http://libback.uqu.edu.sa/hipres/SCRIPT/ind20549-1.pdf>. (Erişim 04.09.2015)

41 Mağribi hatla yazılmış nüshada istinsah bilgisi belirtilmemiştir. Bu bilgi <http://library.iu.edu.sa/uhtbin/cgisirsi.exe/?ps=oSmlGVpE6e/MAIN/308440004/38/1/X/BLASTOFF> sitesinden alınmıştır. (Erişim 04.09.2015)

4.2. Muhtasarü'l-Mantık Şerhleri

Muhtasarü'l-Mantık'ın, pek çok şerhi vardır. Bu şerhler aracılığıyla da *Muhtasar* metni nüshaları günümüze ulaşmıştır. Bunların başında Senûsî'nin şerhi gelmektedir:

a- Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar fî İlmi'l-Mantık* ismiyle bizzat kendisi, eserine şerh yazmış ve bu şerh pek çok hacimli haşiyeye çalışmalarına konu olmuştur.

b- Senûsî'nin şerhine, Hasan b. Mesûd el-Yûsî el-Merrakûşî'nin (ö. 1691) *Nefâisu'd-Durer fî Havâşî'l-Muhtasar* isimli haşiyesi;

c- Ömer b. Abdullah el-Fâsî'nin (ö. 1773) haşiyesi;

d- `Atiye el-Uchûrî'nin (1190/1776) haşiyesi;

e- Muhammad b. Hasan el-Bannâ'î'nin (al-Bannânî) (ö. 1780) haşiyesi;

f- Muhammad el-Fazâli'nin (ö. 1820) haşiyesi;

g- İbrâhîm el-Bâcûrî'nin (ö. 1860) haşiyesi vardır.

h- `Abdusselâm b. es-Seyyid el-Kâdisî (ö. 1698), *er-Recezu'l-muhtevî 'alâ Mesâ'ili'l-Muhtasar es-Senûsî* ismiyle doğrudan *Muhtasar*'a manzum bir şerh yazmıştır.

ı- Ahmed b. `Abdal`azîz b. er-Reşîd el-Kilâlî'nin, Kâdisî'nin bu manzum şerhine haşiyesi vardır.

i- Ahmed b. Muhammed Ahzimî es-Sûsî el-Heştûkî'nin (ö. 1715), *el-Fethu'l-Kuddûsî* isimli şerhi;

j- Ebu'l-`Abbâs Ahmed b. Muhammed ed-Dilâ'î el-Vellâlî'nin (ö. 1716) şerhi;

k- Muhammad b. Ya`kûb el-Miknâsî el-Mâlikî'nin de *Levâmiu'n-Nazar fî Tahkîki Me'âni'l-Muhtasar* isimli şerhi vardır.⁴²

Senûsî'nin şerhine haşiyeye yazan İbrahim el-Bâcûrî'nin haşiyesi, bu şerh ve haşiyelerin en meşhurdur ve Senûsî şerhiyle birlikte ikinci eser olarak matbu halde yayınlanmıştır.⁴³

4.3. Senûsî'nin Şerhu'l-Muhtasar fî İlmi'l-Mantık Adlı Eserinin Nüshaları

Muhtasar'dan ziyade bu şekilde bizzat Senûsî'nin şerhiyle birlikte Osmanlı döneminde kütüphanelerimizde yer bulan *Şerhu'l-Muhtasar fî İlmi'l-Mantık*'ın yazma nüshaları şunlardır:

42 Mâhi Kunduz, *a.g.e.*, s. 164;

aynca bak., PIPDI <http://islamsci.mcgill.ca/RASI/docs/pipdi.htm#dd7>.

43 321 sayfalık bu şerh, Hayriyye matbaasında h. 1292 (m. 1875) yılında basılmıştır. Bizde Süleymaniye Kütüphanesi, Rağıp Paşa koleksiyonu 2366 numarada, matbu Senûsî şerhinden sonra yer almaktadır.

a- Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal Koleksiyonu 605 numaralı yazma nüsha.⁴⁴

b- Süleymaniye Kütüphanesi Murad Buhari Koleksiyonu 291 numarada yer alan nüsha.⁴⁵

c- Edirne Selimiye Kütüphanesi 765 numarada yer alan nüsha.⁴⁶

d- Süleymaniye Kütüphanesi Laleli Koleksiyonu 2675 numarada yer alan nüsha.⁴⁷

e- Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 905/01 numarada, 1b-71a varakları arasında yer alan nüsha.⁴⁸

f- Darü's-Selâm Halidiye Kütüphanesi 246 numaralı nüsha.⁴⁹

g- Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ Melik Abdullah b. Abdülaziz Yazma Kütüphanesi 498 numarada yer alan nüsha.⁵⁰

h- Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ Melik Abdullah b. Abdülaziz Yazma Kütüphanesi 20678/2 numara yer alan nüsha.⁵¹

ı- Câmi'atü'l-Melik Su'üd Kütüphanesi Yazmalar Bölümü 6059 numarada yer alan nüsha.⁵²

44 Bu numarada yer alan nüsha 108 varaktır. Nüshanın zahriyesi 27a numaradan başlamış 135a'da bitmiştir. Nesih hatla 23 satır olarak yazılan nüshanın yazı alanı 206x147-145x90 mm.'dir. Ferâğ kaydında müstensih bilgisi yer almayan nüshanın istinsah tarihi h. 1087'dir.

45 78 varaklık, nesih hatla 23 satır olarak yazılan nüshanın yazı alanı 212x152-157x95 mm.'dir. Ali b. el-Hac Mehmed tarafından 5 Zilka'de 1150 yılında istinsah edilen nüshada şerhten tefrik edilebilmesi için asıl metin kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

46 Nüsha 180 varaktır. Nüshanın sonunda istinsah tarihi veya müstensih bilgisi yer almamaktadır. Nüshanın yazısı 160. varak'a kadar nesih olup satır sayısı 13'tür. Fakat sonrasında hem yazı karakteri hem de satır sayısı değişmiştir.

47 Nüsha, 90 nüsha varaktır. Nesih hatla 23 satır olarak yazılan nüshanın yazı alanı 215x155-163x98 mm.'dir. Asıl metnin şerhten tefrik edilebilmesi için asıl metnin kırmızı mürekkeple yazıldığı nüshanın istinsah kaydı bulunmamaktadır.

48 Nüsha, 71 varaktır. Nesih hatla 25 satır olarak yazılan nüshanın yazı alanı 210x143-148x73 mm.'dir. İstinsah kaydı bulunmayan nüshada asıl metnin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Bu ciltte bu eserin devamında Demenhûrî'nin *İthâfû Zî'l-Hacat li'l-İhtilat ve'l-Muweccihat* isimli eseri (72b-73b) ile *Hallu'l-Müşkilât min İthâfû zî'l-Hacât* isimli şerhi (74b-103a) olmak üzere iki eseri vardır. Demenhûrî manzum eserinin başlangıç mısraında, Senûsî cihet-kiplik konusuna önem verdiği için cihet ve muhtalât ile ilgili bu manzum eseri ve şerhini kaleme aldığını ifade eder. Bak., *İthâfû zî'l-Hacât*, vr. 72b.

49 Nüsha, 141 varaktır. Nesih hatla Abdullah es-Sa'îdi el-Adevî tarafından 8 Zilhicce 1165 yılında istinsah edilmiştir. Bak. <http://www.e-corpus.org/ara/notices/143462-شرح-مختصر-السنوسي-في-علم-المنطق-246-الناسخ-عبد-الله-الصعدي-العدوي>.html. (Erişim/04.09.2014)

50 Nüsha, 99 varaktır. Kaydında 14 varak olduğu ve müellifinin meçhul olduğu sehven yazılmıştır. Nesih hatla yazılan nüshanın müstensih belirlenmemiş fakat istinsah tarihi hicri 21 Receb 1290 olarak belirtilmiştir. Bak. <http://libback.uqu.edu.sa/hipres/SCRIPT/ind498.pdf>. (Erişim 04.09.2014)

51 Cildin 37b-89a varakları arasında bulunan bu nüsha 53 varaktır; nesih hatla 21 satır olarak yazılmıştır. İstinsah tarihi hicri 30 Receb 1125'tir. Müstensih ismi her ne kadar karalanmışsa da Ali b. Muhammed kısmı okunabilmektedir. Bak., <http://libback.uqu.edu.sa/hipres/SCRIPT/ind20678-2.pdf>. (Erişim 04.09.2014)

52 Nüsha, 102 varaktır. Nesih hatla 23 satır olarak yazılmıştır. Müstensih adı bulunmayan nüshanın istinsah tarihi hicri Rebî'u'l-evvel 1144'tür. Bak. <http://www.al-mostafa.info/data/arabic/depot/gap.php?file=m013364.pdf>. (Erişim 04.09.2014)

i- Câmî'atü'n-Necâhî'l-Vataniyye (Nablus) Kütüphanesi Yazmalar Bölümü 529 numarada yer alan nüsha.⁵³

Ayrıca Senûsî'nin *Muhtasarı*'na yapmış olduğu bu şerhinin, Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp paşa 2366'da kayıtlı, Hayriyye matbaasında m. 1875 (h. 1292) yılında basılmış olan matbu bir nüshası vardır. 114 sayfadan oluşan bu şerhin ilk 28 sayfasını tasavvurat kısmı oluşturmaktadır. Bu eserden sonra ayrıca İbrâhîm el-Bâcûrî'nin bu şerhe yazmış olduğu 321 sayfalık haşiyesi bulunmaktadır.

c. Senûsî'nin Mantık İlimine Yaklaşımı

Hiç kuşkusuz benzeri pek çok mantık risalesi arasında Senûsî'nin eserinin öne çıkışı, onun mantık ilmine yaklaşımıyla da bağlantılıdır. Senûsî'nin mantık ilmine yaklaşımı, kaynaklık ettiği geleneğin yaklaşımı gibi daha çok dinî ilimler merkezli olmuştur. Fakat genel olarak mantık ilmiyle ilgilenme açısından daha önde olan Şafîi, Malikî ve Eş'arî âlimler arasında mantıkçılığı ve bu konudaki emin tavrıyla Senûsî dikkat çekicidir. Zira büyük saygı duyduğu ve atıflar yaptığı İbn Arefe el-Vercâmî'nin (ö. 1401) fikhî kavramları mantıksal zeminde temellendirmesi ve tanımlamaya çalışması⁵⁴ gibi Senûsî'nin de mantık terimlerini İslamî ilimlere uyarladığı, hatta çokça ilgiye mazhar olan akâid-kelam kitaplarında konuyu mantık terimlerini kullanarak izah ettiği görülmektedir.

Bu noktada Senûsî'nin meşhur itikad eseri *Ümmü'l-berâhîn*'e başlangıcı, çarpıcı bir örnektir. Fiilî hükmün vücûb, istihale ve cevaz ile sınırlı olduğunu belirterek eserine başlayan Senûsî, mantıktaki kiplere tekabül eden bu zorunlu, mümkün ve imkânsız terimlerinin kısa bir tanımını verdikten hemen sonra şer'î olarak her mükellefin de Hakk Teâlâ (c.c.) ve Peygamber efendimiz (S.A.V.) hakkında neyin zorunlu, neyin imkânsız ve neyin de caiz olduğunu bilmesi gerektiğini ifade eder ve Hakk Tealâ hakkında vacip olan sıfatlar olarak vucud, kıdem, beka ve diğer sıfatları zikrederek itikad kitabını temellendirir.⁵⁵

Mantık meselelerine vukufiyetinin güçlü olduğu görülen Senûsî, yine de İslamî ilimlere bu mantık uyarlamasını yaparken, salt mantık ilmi yapmaktan, dinî ilimlerle herhangi bir bağlantı kurmadan fazladan konulara girip sözü uzatmaktan sakındığını her zaman ifade etmektedir. Nisbeten geniş olan şerhinin girişinde bile metni kısa ve öz, fazlalıklardan uzak, yapılabilecek ilavelere değil, mühim olan bilgilere odaklanmış bir surette şerh et-

53 105 varaklık nüsha nesih hatla 21 satır olarak yazılmıştır. Müellifi meçhul ve *Muhtasarın Latîf fi İlmî'l-Mantık* olarak kaydedilen nüshanın müstensihî Muhammed eş-Şâfî'î el-Ahmedî, nüshayı hicri 7 Safer 1145 yılında istinsah etmiştir. Bak. <http://manuscripts.najah.edu/node/529?page=1>. (Erişim 04.09.2015)

54 Bak., Muhammed el-Ensârî er-Resâ', *Şerhu Hudûdi İbn Arefe*, (neş., Muhammed Ebu'l-Ecfân, Tahir el-Ma'mûrî), Lübnan 1993, s. 63, 67.

55 Muhammed Yusuf es-Senûsî, *Şerhu Ümmü'l-Berâhîn*, Matbaatü'l-İstikâme, et-Tab'atü'l-ülâ, 1351/1932 s. 9-10, 14, 20-22.

meye niyetlendiğini belirtir. Zira ona göre bu tür ilaveler, şeriatın ahirete taalluk eden gayelerine öncelikli ehemmiyet göstermenin önünde engel teşkil etmekte, akılları hayrete düşürüp zorunlu olan kısımlarda ise düşünceyi dağıtmaktadır.⁵⁶

Senûsî, mantık ilmine genel bakışını, *Muhtasarı'nın* daha başlangıcında ilan etmiş; eserinin, mantık ilminde bilinmesi zorunlu olan şeyleri ihtiva eden bir muhtasar olduğunu belirtmiştir. Amacının, tasavvur ve tasdike ulaştıran araçları sahih bir şekilde ortaya koymak; dolayısıyla çok nadir ihtiyaç duyulan, pek faydası da olmayan, ama insanın düşüncesinde karmaşaya yol açan tüm fazlalıkları dışarıda bırakmak olduğunu açıkça ifade etmektedir.⁵⁷

Senûsî, akıl ve beyan ile nimetlendiren Allah'a hamd ederek başladığı eserinde 'beyan' ile zorunlu veya sonradan edinilen, duyularla algılanan veya akledilen bütün ilimleri kastetmektedir. Dolayısıyla ona göre akli da tüm ilimleri de 'aracısız' bahşeden Allah'dır; aklın veya düşünmenin bu hususta hiçbir tesiri yoktur; Allah'ın lütfu olmasa akıl tek başına ilim iktisabı için yeterli değildir. Senûsî böylece zorunlu bilgiler dâhil tüm ilimlerin hakikî sebebinin ve var edicisinin Allah Teâlâ olduğunu beyan ederek kendi bakışını en başta ortaya koymuştur.⁵⁸ Ona göre mantık ilminin sadece dört maksadı vardır: Tanımlar ve tanımların ilkeleri olan beş tümel ile deliller ve delillerin ilkeleri olan önermeler. Öğrencinin bu dört meseleden ihtiyaç duyduğu kadarıyla yetinip fazlasından sarf-ı nazar etmesini, bu yolda ömrü azizden bir dem dahi olsa heder etmemesini salık veren Senûsî, akli düzeneği sağlamca kurduktan sonra artık ilmen ve amelen kişinin şer'î ilimlerle meşgul olması, sadece ahiret yurduna ve Mevlâ'nın rızasını kazanmaya yönelmesi gerektiğini vurgular.⁵⁹

Ayrıca Senûsî, mantığın terimlerini öğrenip düzenleyici kurallarını hatırd tutma zaruretinin, herkes için geçerli olmadığı görüşündedir. Zira ona göre fasih bir Arap, Arap dili kaidelerini ve nahiv kurallarını öğrenmeye ihtiyaç duymadığı gibi temiz bir akıl ve selim bir fitrat da mantık kaidelerini öğrenmeye ihtiyaç duymaz. Hatta nahiv bilgisinden ziyade mantık bilgisinden istiğna edilebilir; çünkü mantık bilgileri mahza aklidir ve her ne kadar mantık terimleriyle ifade edilmese de bu bilgilerin çoğu her akıl sahibinin kalbine yerleştirilmiştir. Nahiv ise böyle değildir; onlar mahza naklidir ve fasih Arap olmayan, nahvin mana ve hükümlerine ancak öğrenme yoluyla ulaşabilir.⁶⁰

Senûsî'nin bu görüşü sanki İbn Sinâ'nın (ö. 1037) *Necâf*'ındaki ifadelere bir cevap niteliğindedir. Zira benzer bir karşılaştırmayı İbn Sina mantık lehi-

56 Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar fi İlmî'l-Mantık*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 2366/01, Matbu, Kahire h. 1292 (m. 1875), s. 3. (Senûsî'nin *Muhtasarı'l-Mantık* şerhine atf, bu matbu neşre ve kısaca *Şerhu'l-Muhtasar*' şeklinde yapılacaktır).

57 Senûsî, *Muhtasarı'l-Mantık*, Mâhî Kunduz, *Tercemetu İmam Senûsî* içinde, s. 161-182, s. 167. (Senûsî'nin *Muhtasarı'l-Mantık* risalesinin bu neşrine atf yapılacaktır.)

58 Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar*, s. 3.

59 Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar*, s. 5.

60 Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar*, s. 4-5.

ne şöyle yapmaktadır: "Mantık fenninin düşünmeye nisbeti, nahvin kelama, aruzun şiire nisbeti gibidir. Fakat selîm fitrat ve zevk-i selîm sahibi, nahiv ve aruz öğrenmekten müstağni kalabilir. Ama Allah Teâla katından müeyyed kılınmış bir insan olması dışında, hiçbir insan fitratı, düşünme eyleminde, öncesinde bu (mantık) aletinin hazır edilmesinden müstağni kalamaz."⁶¹ Yine Yahya b. Adî (ö. 974) Nahvin, bilim olabilmesi için mantığa ihtiyaç duyduğunun altını çizerken,⁶² mesela Endülüs'lü fakih İbn Hazm'ın (ö. 1064) yaklaşımında da mantık, her ilim için faydalıdır ve bütün ilimlerin mi'yarıdır, Kur'ân-ı Kerîm'i ve Hadisi anlamada, helâl-haram, vâcip ve mübah olan konularda fetvalar vermede mantığın yararı kaçınılmazdır.⁶³

Ancak yine de Senûsî'ye göre mantık ilmini öğrenmek, kaidelerini hatırla tutup anlamak akıl için zorlu düşünceleri kolaylaştırır, onun hareket alanını genişletir, istidlâlî düşünmenin uçsuz bucaksız çöllerinde hataya düşmekten kişiyi emin kılar. Bu bağlamda Senûsî, takdirle saygı duyduğu İbn Arefe'nin de mantık ilmine gereken önemin gösterilmesi hususunda talebelerine 'vasiyet' hazırladığını rivayet ederek şöyle der: "Ez cümle, mantığın mühim kısmını elde eden kişi için Mevlâ eğer lutfedip müyesser kılarsa artık bütün ilimler kolaylaşmış, adeta onun emrine girmiştir. Ama Mevlâ mahrum bırakır, yardım etmezse insan kendi eteklerine takılıp düşer."⁶⁴

d. Muhtasarı'l-Mantık'ın Biçimsel İncelemesi

Senûsî'nin *Muhtasarı'nı*, Osmanlı ilim çevrelerinde daha yaygın olarak tedaris edilen Ebherî'nin *İsâgûcî'si*, Kâtibî'nin *Şemsiyye'si* ve Taftazânî'nin *Tehzîbu'l-Mantık* gibi diğer meşhur klasik mantık risaleleriyle biçimsel olarak karşılaştırmak, eserin benzerleri arasında nerede konumlandığını göstermesi açısından bize bir tasavvur verecektir.

Yaygınlık kazanmış bu mantık risalelerinden nicelik bakımından en özet olanı, Ebherî'nin *İsâgûcî'sidir*⁶⁵. Bütün risaleler mantık ilmine delalet bahsi ve türleriyle başlamakta fakat Senûsî'nin dinî ilimlerle bağlantı kurduğu 'iltizâmî delalet' üzerinde daha fazla durduğu görülmektedir. Ayrıca Ebherî'nin *İsâgûcî'sidir*. Senûsî'nin dinî ilimlerle bağlantı kurduğu 'iltizâmî delalet' üzerinde daha fazla durduğu görülmektedir. Müfred ve mürekkep lafızlar konusuna bütün risalelerde değinilirken, müşterek, mütevatı ve müşekkek lafızlara *Muhtasar*, *Şemsiyye*⁶⁶ ve *Tehzîb*'de⁶⁷ değinildiği görülmektedir.

61 İbn Sînâ, *Kitâbu'n-Necât*, (neş., Macit Fahri), Beyrut 1985, s. 44.

62 Yahya b. Adî, "Makâle fi tebyîni'l-fasl beyne snâ'ateyi'l-mantuki'l-felsefi ve'n-nahvi'l-arabi", (neş. Sahban Halîfât), *Makâlât Yahyâ b. Adîyy el-Felsefiyye*, Ammân 1988, s. 416, 421.

63 İbn Hazm, *et-Takrîb li-Haddî'l-Mantık ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfazi'l-Ammiyye ve'l-Emsletti'l-Fikhiyye*, (neş., İhsan Abbas), *Resâ'ilu İbn Hazm* 4. cild içinde, s. 98-102, Beyrut-1983.

64 Senûsî, *Şerhu'l-Muhtasar*, s. 5.

65 Bkz. Esiruddin Ebherî, *İsâgûcî*, nşr. Hüseyin Saroğlu, İstanbul 1998.

66 Necmettin Kâtibî el-Kazvinî, *eş-Şemsiyye fi Kavâidi'l-Mantukiyye*, (ed. Mehdî Fadlullah), et-Tab'atu'l-ülâ, el-Merkezu's-Sikâfi el-Arabî, Beyrut 1998, s. 206.

67 Taftazânî, Sadeddin, *Tehzîbu'l-Mantık*, M. Zahit Tiryaki, "Sa'deddin Taftazânî'nin Tehzîbül-mantık İsimli Eseri Sunuş, Tahkik, Tercüme" içinde, *Divân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. 17, sayı 32 (2012/1), s. 129-167, s. 153.

Senûsî'nin, iki tümel arası ilişki türlerine dair '*niseb-i erbaa*' yani 'dört nisbet' konusunu, çelişikleri arasındaki ilişkiyle beraber *Muhtasar*'ında değil şerhinde ele aldığı; *Şemsiyye* ve *Tehzîb*'de yer alan 'tabîî', 'mantukî' ve 'aklî' tümel konusuna ise ne *Muhtasar*'da ne de şerhinde değinmediği görülmektedir. O, *Îsâgûcî*'de yer verilen zatî ve arazî terimlerinin tariflerine de risalesinde değinmemektedir.

Beş tûmeli ele alan Senûsî'nin özellikle türün altındaki sınıf konusuna dikkat çektiği görülmektedir. Beş tûmele göre yapılan tanım çeşitlerinde dikkat çeken başka bir husus, *Şemsiyye* ve *Tehzîb*'de olduğu gibi Senûsî'nin *Muhtasar*'ında da tek başına ayırım ile veya tek başına hâssa ile yapılan tarifin, eksik de olsa tarif kabul edilmesidir.

Bu üç risalede de incelenen, önermelerde kip (cihet) konusu, ters döndürme (*aks-i nakîz*), kipli önermelerin döndürülmesi, şartlı önermelerin telâzumu gibi konular *Îsâgûcî*'de yer almaz. *Îsâgûcî*'de İktirânî kıyasın dört şeklinden, sadece 'ilimlerin mi'yarı' dediği birinci şeklin darbları zikredilmiş, diğer şekillerin darbları zikredilmemiştir. Kipli önermelerle karışık yapılan kıyası ele alan 'muhtalitât' konusuna da değinilmemiş; şartlılardan oluşan iktirânî kıyas türleri sayılarak kıyasın maddesi bağlamında kısaca beş sanat konusuna değinilerek risale tamama ermiştir.

Senûsî ise *Muhtasar*'ında kipli önermelere, yüklemi nicelikli önermeler yani 'munharifât' konusuna, kipli önermeler de dahil düz döndürme (*aks-i mustakîm*) ve ters döndürme, şartlı önermelerin telâzumu konularına değinmektedir. Kıyas konusunda darblarıyla beraber dört şekli de ele alan Senûsî, iktirânî kıyasın şartlı ve yüklemli önermelerle oluşan kısımlarına da risalesinde değinmiş; az kullanıldığı ve talebeye zor geldiği için 'muhtalitât' konusunu terkettiğini belirtmiştir. Bu konu sadece *Şemsiyye*'de ele alınırken, sadece *Şemsiyye* ve *Tehzîbu'l-Mantık*'ta beş sanattan sonra ayrıca 'eczâu'l-ulûm' bahsi bulunmaktadır. Senûsî'nin *Muhtasar*'ında dikkat çeken en önemli husus, diğer üç risaleden farklı bir şekilde kıyasın maddesine yani beş sanat konusuna hiç değinilmemiş olmasıdır. Ne *Muhtasar*'da ne de şerhinde bu konuya niçin değinilmediğine dair bir ifade ya da yorum da bulunmamaktadır. Hûnecî'nin yine Mısır-Mağrip bölgesinde yaygın olan '*Cümel*'inde de görülen bu durumun arkasında, muhtemelen dinî ilimler merkezli mantık yaklaşımın, gelenek oluşturucu böyle metinlerde, mantık tarihinde gittikçe azalan bir ilgiyle ihmal edilen, birkaç cümlelik atıflarla geçiştirilen mantığın bu içerikli informel kısmının tamamen ortadan kalkmasına neden olması yatmaktadır.

Sonuç

İslam mantık tarihinde özellikle medrese eğitiminin daha sistematik ve yaygın hale geldiği 13. yüzyıla beraber, ders kitabı olarak da okutulup tedris edilebilecek, şerh edilip açıklandığında mantığın tüm konularının derinliklerine gidilebilecek yoğunlukta 'cevâmiu'l-kelim' denilebilecek mantık eserleri kaleme alınmıştır. Bunlar içinden bazıları çok rağbet görmüş ve pek çok şerh ve haşiyeleriyle kendine has 'gelenek' oluşturmuşlar ve nesiller boyunca ilmî faaliyetin merkezinde olmuşlardır. Bu özellikteki mantık eserlerinin her biri, hassaten bazı şerhleri ve bazı haşiyeleri ile birlikte ayrıca ilgiye mazhar olmuşlardır.

İşte bu şekilde gelenek oluşturucu 'konsantre' mantık metinlerinden en meşhurları içinde kuşkusuz Ebherî'nin *Îsâgûcî'si*, Kâtibî'nin *Şemsiyye'si*, Taftazânî'nin *Tehzibu'l-mantık*'ı vardır. Ayrıca Mısır-Mağrip bölgesinde bu eserlere ilaveten, Hûnecî'nin *'el-Cümel fi'l-mantık'* isimli eseri ve Senûsî'nin *'Muhtasarı'l-mantık'* isimli risaleleri de şöhret bulmuşlardır. Bu eserler, İslam dünyasının diğer bölgelerinde bilinseler de özellikle Mısır-Mağrip mantıkçıları tarafından şerh ve haşiyelerle takip edilen gelenek oluşturucu mantık metinlerinden olmuşlardır.

Bu makale çalışması içinde aynı zamanda fakih, kalamcı ve mutasavvıf yönüyle öne çıkan bir din âlimi olan Muhammed Yusuf es-Senûsî'nin Muhtasarı'l-Mantık isimli mantık risalesi ayrıntılı bir şekilde incelenmiş; özellikle Osmanlı ilim ve kültür havzasında etkili olan Îsâgûcî, Şemsiyye ve Tehzibu'l-Mantık eserleriyle karşılaştırması yapılarak eserin, benzeri klasik mantık eserleri arasındaki yeri belirginleştirilmiş; Muhtasarı'l-Mantık etrafından nasıl bir şerh-haşiye geleneği oluştuğu gösterilmiş ve eserin müellifi Senûsî'nin, özellikle dini ilimler merkezli âlimlerin önemli bir kısmının yaklaşımını temsil niteliğini haiz olan 'mantık ilmine bakışı' ortaya konup değerlendirilmiştir.

Kaynakça

- Abdülkâdir, Ahmed Abdülkâdir, "es-Senûsî et-Tilimsânî El-Câmi' beyne Ulûmî'l-Bâtin ve'z-Zâhir: Musannefâtühül-Mahtûta ve Emâkinü Vücûdihâ", *Âfâku's-Sekâfe ve't-Türâs*, VI/22-23, Dübey 1419/ 1998.
- Ahdarî, Abdurrahman, *Süllemü'l-Murevnik*, Demenhûrî, *Îzâhu'l-Mübhem min Me'âni's-Süllem* içinde, (nşr., Abdulcelil Atâ), Dimeşk 1993.
- Aruçi, Muhammed, "Senûsî, Muhammed b. Yusuf", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 36, s. 534-535.
- Bikâî, İbrahim b. Ömer, *el-Kavlu'l-Müfîd fi Usûlî't-Tecvid*, (nşr., Hayrullah eş-Şerif), Beyrut 1995.
- Çapak, İbrahim, *Porphyrios ve İbn Sînâ Mantığında Tümmeller*, Araştırma Yayınları, Ankara 2011.
- Demenhûrî, Ahmed b. Abdülmun'im, *Îzâhu'l-Mübhem min Me'âni's-Süllem*, (nşr. Abdulcelil Atâ), Dimeşk 1993.
Hallu'l-müşkilât min ithâfû zi'l-hacât , Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 905/02, vr. 74b-103a.
İthafû Zi'l-Hacat li'l-İhtilât ve'l-Muveccehat, Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 905/01, vr. 72b-73b.
- Ebherî, Esiruddin, *İsâgûcî*, (nşr. Hüseyin Sarıoğlu), İz yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Bulak Matbaası, Mısır 1322/1904.
İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi, (çev. Yunus Apaydın), Kayseri 1994, c. 1-2.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmiu's-şuruh ve'l-havâşî*, Ebûzabî, el-Mecme'u's-Sekâfi, 1425/2004, c. I-III.
- İbn Arefe, *el-Hudûd fi't-Te'ârifi'l-Fıkhiyye*, Muhammed Resâ', *Şerhu Hudûdi İbn Arefe* içinde, (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Tahir el-Ma'mûrî), Lübnan 1993.
el-Muhtasar fi'l-mantik,
- <http://www.uomisan.edu.iq/library/admin/book/44118988281.pdf>. (Erişim 04.09.2015)
- İbn Haldun, *el-Mukaddime*, (nşr. Halil Şahhâde), Dâru'l-Fikr, Beyrut 2001, c. 1-8.
- İbn Hazm, *et-Takrib li-Haddi'l-Mantik ve'l-Medhal İleyhi bi'l-Elfazi'l-Ammiye ve'l-Emsileti'l-Fıkhiyye*, (nşr. İhsan Abbas), Resâ'îlu İbn Hazm 4. cild içinde, s. 93-356, Beyrut-1983.
- İbn Sînâ, *Kittâbu'n-Necât*, (nşr. Macit Fahri), Beyrut 1985.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1962-1969, c. 1-4.
- Kâtibi, Necmettin el-Kazvinî, *eş-Şemsiyye fi kavâidi'l-mantikiyye*, (nşr. Mehdi Fadlullah), et-Tab'atu'l-ülâ, el-Merkezu's-Sikâfi el-Arabî, Beyrut 1998.
- Kunduz, Mâhî, *Tercemetü'l-İmâm Ebî Abdillâh es-Senûsî et-Tilimsânî ve Tahkiku Ba'zı Resâlihî*, Tilimsan 2011.
- Mahlûf, Muhammed, *Şeceretü'n-Nürî'z-Zekiyye fi Tabakâti'l-Mâlikiyye*, c. 1, Kahire 1349/1930, c. 2 et-Tetmîm, Kahire 1350/1931.
- Mallâvî, Ahmed, *Şerhu's-Süllem*, (*Hâşiye ala's-Şerhi's-Süllem* ile birlikte), Kahire, el-Matba'a el-Ezheriyye, 1319/1901.
- Mellâlî, Muhammed b. Ömer, *el-Mevâhibu'l-Kudsiyye fi'l-Menâkibi's-Senûsiyye*, el-Mektebetü'l-Vataniyye el-Cezâiriyye, no. 1705.
- Özpilavcı, Ferruh, "Gazzâlî'nin Mantık İlmini Meşrûlaştırmasının Mantuk Tarihi açısından Değerlendirilmesi", *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 7, Cilt 7, Sayı 13, s. 145-158.
 "Mantık ve Dinî İlimler: Kelam, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Tasavvuf, Arap Dili", *Mantuk Araştırmaları I*, Isparta 2013, s. 40-89.
- PIPDI <http://islamsci.mcgill.ca/RASI/docs/pipdi.htm#dd7>. (Erişim 04.09.2015)

- Resâ', Muhammed el-Ensâri, *Şerhu Hudûdi İbn Arefe*, (nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Tahir el-Ma'mûri), Lübnan 1993.
- Rouayheb, Khaled "Sunni Muslim Scholars on the Status of Logic, 1500-1800", *Islamic Law and Society*, vol. 11, no. 2 (2004), s. 213-232.
- Senûsî, Muhammed Yusuf, *Muhtasarü'l-Mantık*, Mâhi Kunduz, *Tercemetü'l-İmâm Ebî Abdillâh es-Senûsî et-Tilimsânî ve Tahkîku Ba'zı Resâlihî*, içinde, Tilimsan 2011, s. 161-182.
- Muhtasarü'l-Mantık*, (nşr. Muhyiddin Sabri el-Kürdi, Celâluddin el-Kürdi), Matba'atu's-Sa'âde, Mısır 1330/1912, 24 s.
- Şerhu Muhtasarü'l-Mantık*, Matbu, Hayriyye Matbaası, 1292/1875; Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 2366/01, s. 1-114.
- Şerhu Muhtasari İbn Arefe fi'l-Mantık*, Ragıp Paşa Kütüphanesi, no. 904; 207 vr. ; Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet Hazinesi no. 1977, 96 vr.
- Şerhu Ümmü'l-Berâhin*, Matbaatü'l-İstikâme, et-Tab'atü'l-ülâ, 1351/1932.
- Şerif, Hayrullah, "Mukaddime", İbrahim b. Ömer el-Bikâi, *el-Kavlu'l-Müfîd fi Usûli't-Tecvid*, isimli eserin girişinde, Beyrut 1995.
- Şeşen Ramazan; İzgî, Cevat; Altan, Mustafa Haşim, *Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu*, İstanbul, 1995.
- Taftazânî, Sadeddin, *Tehzîbu'l-Mantık*, M. Zahit Tiryaki, "Sa'deddin Taftazânî'nin Tehzîbü'l-mantık İsimli Eseri Sunuş, Tahkik, Tercüme" içinde, *Divân Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. 17, sayı 32 (2012/1), s. 129-167.
- Tinbuktî, Ahmed Baba, *el-Mefâtihu'l-Kudsîyye fi'l-Menâkibi's-Senûsiyye*, Freiburg Üniversitesi Kütüphanesi, MS 381, microfilm no. 41/2, 21 vr.
- Neylû'l-İbtihâc bi Tatrîzi'd-Dibâc*, Trablus 1398/1989.
- Yahya b. Adî, "Makâle fi tebyîni'l-fasl beyne sinâ'ateyi'l-mantuki'l-felsefi ve'n-nahvi'l-arabî", (nşr. Sahban Halifât), *Makâlât Yahyâ b. Adîyy el-Felsefiyye*, Ammán 1988.